

Z. ZINKEVIČIUS

IŠ KUR ATsirado Senųjų Raštų *hukis* „ŪKIS“,
horas „ORAS“ IR KT.?

Lietuvių senuosiuose raštuose žodžio pradžioje prieš balsį kartais pridedama raidė *h*. Pateiksiu pluoštelį tokių pavyzdžių:

Iš Mažvydo raštų: n. sg. *hukis* 433₁₅ 'ūkis', g. sg. *hukia* 20₂, 29₁₉, 38₃, 42₃, 51₁₆, 289₇, 362₃, 389₁₃, 411₁₇, 424₉, 584₁₁, 591₁₉, a. sg. *huki* 29₁₆, 92₁₂, 246₉, 272₁, loc. sg. *hukie* 386₅, 591₈, loc. pl. *hukiufu* 8₁₅, 11₁₈; g. sg. *Hukinika* 590₁₀ 'ūkininko', g. pl. *hukiniku* 17₄.

Iš Vileto raštų: g. sg. *hukia* 16₁₇, 40₁₈ 'ūkio'; *hukinikas* 13₂, 18₁₅, 22₅, 27₂₀, 34₁₄, 37₅, 39₆ 'ūkininkas', d. sg. *hukinikui* 40₂₃, a. sg. *hukinika* 41₂₃, all. sg. *hukinikop* 39₁₀.

Iš Bretkūno postilės: g. sg. *Hukia* I 166₁₂ 'ūkio', loc. sg. *hukije* I 180₂₅, loc. pl. *hukiofu* I 52₁₀; *Hukenikas ir Hukenike* I 167_{5,6} 'ūkininkas ir ūkininkė', *Hukinikas* II 250₇, d. sg. *Hukinikui* I 164₁₅, 228₆, *hukinikuj* II 229₈, a. sg. *Hukenika* I 233₁₇, *Hunika* (spaudos klaida vietoj *Hukinika* ar *Hukenika*) I 230₇, all. sg. *Hukinikop* I 206₆; adv. *humai* I 23₂ 'ūmai, staiga'. Iš Bretkūno biblijos: *Hukis* I Chron. 11(10)₆, Neh. 1₆ 'ūkis'.

Iš Daukšos postilės: g. pl. *haißkių* 314₄₁ 'aiškių', g. sg. *Hereręlo* (spaudos klaida vietoj *Heręlo*) 490₄₄ (klaidinga paginacija vietoj 489₄₄) 'erelio', n. pl. *herėlei* 372₁₉, *herėlei* 375₂₅, *heręloi* (-oi vietoj -ei) 375₂₇; n. sg. *hōras* 7₁₅ 'oras', g. sg. *hōro* 97₂₀, 331₄₇, *hōro* 86₃₉, 285₂₄, 307₁, 347₄₂, 348₁₃, 379₄₁, 593₄₃, *horo* 176₂₉, 494₃₀, a. sg. *hōrų* 8₃₁, i. sg. *hōru* 335₄₈, *horu* 511₄₆, *horų* 512₁ (spaudos klaida vietoj *horu*), loc. sg. *horé* 214₃, 248₄₇, ill. sg. *hōran'* 141₁₀, *horan'* 309₃₂, 507₂₁, 508₁₁; n. pl. *hožėi* 209₂₁, 248₄₉, *hožei* 209₃₈ 'ožiai', a. pl. *hóžius* 86₁₃, *hožius* 465₂₆, i. pl. *hožeis* 210₃₃, *hožeis* 86₁₇; a. pl. *hoželús* 177₄₈ 'oželius'; n. sg. *hūkis* 439₄₆, *hūkis* 93₄₁, 335₃₈, 355₉, 357₄₉, *hūkiš* 198₈ 'ūkis', g. sg. *hūkio* 277₃₄, 294₁₀, 298₃₃, 344₁₉, *hukio* 298₃₂, 493₂₃, d. sg. *hūkiui* 352₃₄, a. sg. *hukį* 281₄₉, 512₂₄, loc. sg. *hūkiie* 355₂₉, a. pl. *hūkius* 324₅; n. sg. *hūkinikas* 274₁₉₋₂₀, *hūkinikas* 84₄₀, 93_{41,42}, 278₄, 552₁₅, *hukinikas* 357₄₉, 555₅₄, 556₅ 'ūkininkas', g. sg. *hūkiniko* 82₃₆, 357₄₈, d. sg. *hūkinikui* 92₃₄, 341₅, 524₃₇, a. sg. *hūkiniką* 93₇₋₈, *hukiniką* 556₃, n. pl. *hūkinikai* 356₃₆, 413₄₂, g. pl. *hūkinikų* 415₆, d. pl. *hūkinikamus* 340₃₁; n. pl. f. *hukinikes* 413₄₂ 'ūkininkės'; g. sg. *hukinikawimo* 493₂₅ 'ūkininkavimo', g. pl. *hūkinikawimu* 385₆₋₇.

Iš Sirvydo „Punktų sakymų“: a. sg. *holu* I 42_{6,11} ‘olą’, loc. pl. *holofe* I 255₂, *halofe* 41₁₁.

Iš Chilinskio biblijos (Naujojo testamento): n. sg. *huki[nikas]* 359¹⁵ ‘ūkininkas’, d. sg. *hukinikuy* 42⁹, i. sg. *Hukiniku* 176₁₇, n. pl. *hukinikēy* 46_{9,18}, 84₅₂, 136₆₁, 137₄, d. pl. *hukinikamū* 46₂₇, 136_{56–57}, *hukinikamō* 46_{5,24}, 84₃₅, a. pl. *hukinikuō* 84₅₉, 137_{11–12}, all. pl. *hukinikump* 46₇, 84₃₇, 136₆₀, adv. *humej* 382₈, 392₃₄, 409₂₇, 410₂₉, *humey* 113², 202₂₃, 204₄₉, 206₄₇, 208₂₀, 215₅₁, 224₅₈, 381₃₆, 383₃₇, *humej* 169₄₁ ‘ūmai, staiga’, i. sg. *huzymu* 369₆₄ ‘ūžimu’.

Chr. S. Stango nuomone, Mažvydas rašęs *hu-* vietoj *ū-*, norėdamas tuo atskirti ilgąjį *ū* nuo trumpojo (pastarąjį žodžio pradžioje žymėjo *v* raide, pvz., *vβ* 31₃ ‘už’)¹. Betgi raidė *h-*, kaip matome iš pateiktų pavyzdžių, anuomet buvo dedama ne tik prieš *ū*, bet ir prieš kitais balsiais, net trumpaisiais (plg. *herėlei* ‘ereliai’), taip pat dvibalsiu *ai* (g. pl. *haiβkiū* ‘aiškių’) prasidedančius žodžius. Be to, Mažvydas balsio *ū* ilgumui pažymėti kartais vartojo kitą priemonę – dvigubino raidę, pvz., g. sg. *Suūnaus* 24₁₁ ‘sūnaus’. Jeigu Mažvydas raidėmis *hu* iš tikrųjų būtų žymėjęs ilgąjį balsį *ū*, būtų nesuprantama, iš kur jis ėmė tokią rašybos manierą. Juk kaimynų tautos, atrodo, niekur taip nerašė.

Taigi greičiausiai čia yra ne rašybos, bet tarties dalykas, suprantama, nelietuviškos tarties, nes priebalsio *h* lietuvių kalba iš seno neturėjo. Atrodo, kad svetimo lietuvių kalbai priebalsio *h* pridėjimas lengvai galėjo atsirasti kaip hipernormalizmas sekant skolinius, kurie originalo kalboje *h* turi, bet lietuvių kalboje jo yra netekę, pvz., *adynà* ‘valanda’ < s. br. *zodúna* (*z-* = *h-*!), *ādnas* ‘vertas, tinkamas’ (sen. raštai, tarmės) < br. *zódny*, *ākas* ‘kauptukas’ < vok. dial. *hâk*, *ākselis* ‘smulkiai supjauti šiaudai pašarui’ < vok. dial. *haksel*, *ālasas* ‘triukšmas’ < s. br. *zolos*, *aldaunỹkas* ‘vasalas’ < s. br. *zoldovnik*, 1. *hołdownik*, *alka*, *alkas* ‘burbuolė, saga’ < br. *galka*, *añbyti* ‘barti, gėdinti’ < s. br. *zámbyt*, 1. *hañbić*, *Amburkas* ‘Hamburgas’, *arielkà* ‘degtinė’ < s. br. *zopalka*, *añdelis* ‘prekyba’ < 1. *handel* (iš vok. *Handel*), *ēbelis* ‘oblius’ < vok. dial. *hebel*, *Eñrikas* ‘Henrikas’, *ėrbas* (*ėrbas*, *eřbas*) ‘herbas’, *ėrcikis* ‘vok. Herzog’, *erėtikas* < 1. *heretyk*, *ėtmonas* < 1. *hetman*, *ỹdas* ‘vabzdžiai; šliužai; piktadarys’ < br. *zud*, *ýpas* ‘smūgis, kirtis’ < vok. *Hieb*, *istòrija* < 1. *historja*, *òrda* ‘klajoklių genčių sąjunga, gauja’ < 1. *horda*, *òstija* < 1. *hostja*, *ūbas* ‘žemės sklypas’ < vok. dial. *hūbe*, *ulióti* ‘girtuokliauti, dykinėti’ < s. br. *zulyt*, *ūtaryti* ‘kalbėti’ < s. br. *zýmoryt*.

Mūsų XVI–XVII a. raštų autoriai bei vertėjai buvo išsilavinę, aukštesniojo visuomenės sluoksnio žmonės, mokėję tiek lotynų, tiek ir kaimynų kraštų kalbas. Kurie buvo kilę iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės, tie mokėjo lenkų ir kanceliariinę slavų kalbą. Pastarosios kalbos fonetika tuomet jau buvo perdėm baltarusiška.

¹ Stang Chr. S. Die Sprache des litauischen Katechismus von Mažvydas. — Oslo, 1929, p. 95.

Chr. S. Stangas yra įtikinamai įrodęs, kad išsilavinę lietuvių sluoksniai anuomet mokėjo taisyklingai tarti tos kalbos baltarusiškąjį *h* (atitinkantį rusų *з*) priebalsį². Prūsų hercogystėje pasirodžiusių lietuviškų knygų autoriai mokėjo vokiečių, neretai ir lenkų kalbas. Vokiškai ilgainiui buvo pramokę net ir iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės atsikėlę lietuviškų knygų autoriai, kurių vokiškai rašytuose tekstuose sistemingai vartojamas tiek priebalsis *h*, tiek, žinoma, ir lietuvių kalbai svetimi priebalsiai *f*, *ch*.

Iš XVI–XVII a. lietuviškų raštų matyti, kad jų autoriai bei vertėjai nelietuviškos kilmės žodžius dažnai rašė su originalo kalbos *h*-, pvz., *hadina* DP 173₁₈ ‘valanda’, i. pl. *hadnays* PK 127₇ ‘vertais, tinkamais’, *honbit* PK 142₂₀ ‘barti, gėdinti’, *heretikas* DP 68₃₅ ‘eretikas’, *Hëtmonas* DP 107₂₈ ‘etmonas’, *Historia* DP 454₃₁ ‘istorija’, *hardá* DP 204₁₇ ‘orda, gauja’, *hostiá* DP 134₃ ‘ostija’, *prahulawo* ChB 128_{39–40} ‘pragirtuokliavo, išaikvojo’, *hutarijmas* WP 39₁₁ ‘kalbėjimas’.

Toks rašymas greičiausiai tam tikru mastu atspindėjo ano meto išsilavinusių žmonių tartį. Tačiau raštuose tie patys skoliniai, suprantama, kartais rašomi ir su praleistu svetimu priebalsiu *h* pagal liaudies tartį. Pateikiamas pluoštelis dvejopai parašytų tų pačių pavyzdžių: g. sg. *hadinos* DP 173₁₉ || *adīnos* DP 153₁₇ ‘valandos’, *hadnas* BrB 2 Moz. XXXV 31 || *adnas* Lex. 178, 214 ‘vertas, tinkamas’, *haldawot* MP 3b₁₉ ‘gerbti’ || i. pl. *aldawníkais* DP 395₂₈ ‘vasalais’, *honbija* ChB 107₄₂ || *ambija* WP 38₁₆ ‘bara, gėdina’, n. pl. *herbáy* MP III 86₁₈ || n. sg. *erbas* Lex. 205 ‘herbas’, *prahulawo* ChB 128_{39–40} || *ulioti* BrP I 53₁₂ ‘girtuokliauti, puotauti’.

Esant to paties autoriaus kalboje *hadynà* || *adynà*, *hèrbas* || *èrbas*, *hūтарыти* || *ūtтарыти* tipo dvejopumams, žinoma, lengva buvo suklysti ir sporadiškai *h*- dėti prie lietuviškų žodžių, prasidedančių balsiais, juoba kad atskirti skolinį nuo savo žodžio ne visuomet lengva. Svyravimą galėjo didinti ir lenkų kalboje pasitaikantys dvejopumai, pvz., *harfa* || *arfa* ‘toks muzikos instrumentas’, *Heljasz* || *Eljasz* ‘Elijas’, *Helźbieta* || *Elźbieta* ‘Elźbieta’ ir kt., kurie išliko ir lietuvių autorių raštuose, pvz., *Harfa* PS II 57₃₁ || g. sg. *Arfos* PS II 58₈, i. sg. *Heliobiumi* DP 465₄₂ || *Eliobiumi* DP 466_{43–44}, a. sg. *Helźbietą* DP 47₄₉ || *Elźbietą* DP 471₄.

Taip daroma ir dabar Zietelos lietuvių šnektoje (labai paveiktoje baltarusių įtakos), kur dialektologai užfiksavo sakant, pvz., *hárti* ‘arti’, *hártojas* (*hartójas*) ‘artojas’, *háusti* ‘austi’, *haīti* < *aīti* ‘eina’, *hānas* < *ānas* ‘jis’, *hob^uolai* ‘obuoliai’, *húogos* ‘uogos’, *hùpé* ‘upė’³. E. Frenkelis tokį zieteliškių tarimą laikė hipernormaliz-

² Stang Chr. S. *GH, H in weissrussischen Lehnwörtern im Alllitauischen*. – In: *Studia indoeuropejskie*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1974, p. 231–237.

³ Arumaa P. *Litauische mundartliche Texte aus der Wilnaer Gegend*. – Dorpat, 1930, p. 74; Vidugiris A. *Kai kurios Zietelos tarmės ypatybės*. – LKK, V., 1959, t. 2, p. 200.

mu, atsiradusiu pagal *hulióti* || *ulióti* tipo skolinius⁴. Dar plg. tarmių hipernormalizmus su lietuviams svetimais *ch*, *f* priebalsiais: *nachvóti* Zietela 'nakvoti', *dľefs* lietuvių žvejų šnekta buv. Prūsiose 'dievas', *fòl'ka* Laūkuva 'polka', *fòrtfelis* Laūkuva, Bīržai 'portfelis', *frofèsorius* Bīržai 'profesorius'⁵.

Pažymėtina, kad priebalsis *h-* anuomet buvo dedamas ir prie skolinto iš slavų žodžio *ūmas* 'protas', kuris turėjo etimologinį *ū-* (plg. *ум*, 1. *um*), o ne *hū-*, pvz., *Vß ßiebk schwesei humus musu* Mž. 47₆, *ižg wiſſo h ū mo táwo* DP 322₅. Greta vartojamos ir formos be *h-*, pvz., *Vmus musu tawęsp greſchk* Mž. 345₇, *ūmas ir iſmin-tis mūſų* DP 559₃₅. Ši skolinį su pridėtiniu *h-* (greta formų be jo) vartojo tiek Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės, tiek ir Prūsų hercogystės (pvz., Vilentas, Bretkūnas) autoriai. Taip darė ir su panašiu, bet lietuviškos kilmės prievėksmiu *ūmai* 'staigiai' (plg. būdvardį *ūmus* 'staigus'), pvz., *Jr ſtojoð humey didis treſeimað žiameð* ChB 215₅₁ || *umey aplaydo mane* ChB 225₂₀. Toks lietuviško ir skolinto žodžio tarties sutapimas galėjo prisidėti prie intensyvesnio *h-* dėjimo būtent prieš balsiu *ū* prasidedančius žodžius.

Reikia pabrėžti, kad dažniau pridėtinį *h-* randame Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės negu Prūsų hercogystės lietuviškuose raštuose. Antai Daukšos postilėje su pridėtiniu *h-* randame parašytus žodžius *aiškus*, *erelis*, *oras*, *ožys*, *oželis*, *ūkis*, *ūkinykas*, *ūkinykė* ir *ūkinykavimas*, Chilinskio biblijoje – *ūkinykas*, *ūmai*, *ūžimas*. Prūsų hercogystėje pasirodžiusių knygų autoriai Mažvydas, Vilentas ir Bretkūnas su pridėtiniu *h-* paprastai rašė tik žodžius *ūkis*, *ūkinykas*. Matyt, dažnesnį *h-* dėjimą Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės raštuose lėmė intensyvi kanceliarinės slavų kalbos resp. baltarusių fonetikos įtaka. Tačiau pavyzdžių su pridėtiniu *h-* vis dėlto pasitaikydavo ir Prūsų hercogystės lietuvių raštuose (*hūkis*, *hūkinykas*), kur jiems atsirasti sąlygas sudarė vokiečių, be to, dar lotynų ir lenkų kalbų skoliniai bei tų kalbų vartojimas.

Tiek vienur, tiek ir kitur *h-* būdavo pridedamas ne sistemingai, bet sporadiškai. Daukša iš 55 būdvardžio *aiškus* pavyzdžių su *h-* parašė tik 1, iš 7 daiktavardžio *erelis* pavyzdžių – tik 4, iš 44 *oras* pavyzdžių – 22, iš 13 *ožys*, *oželis* – 8. Chilinskis iš 21 prievėksmio *ūmai* pavyzdžio su *h-* parašė 14, iš 2 *ūžimas* pavyzdžių – 1. Bretkūno postilėje iš 8 adv. *ūmai* pavyzdžių su *h-* parašytas tik 1. Dažniausiai *h-* pridedamas prie daiktavardžio *ūkis* ir jo vedinių: Daukšos postilėje net 40 iš esamų 42 pavyzdžių, Chilinskio biblijoje 18 iš 19 pvz., Bretkūno postilėje 13 iš 34, o Mažvydas ir Vilentas rašė tik su *h-* (atitinkamai 24 ir 12). Skolinius šie autoriai dažniausiai rašo su *h-*, pvz., Daukšos postilėje: *harda* 'orda' 1 pvz., *haftavojimas* '1. hawtownie' 1, *handlius*, *handliavoti* '1. handel, handlować' 5, *hebliavoti* '1. heblować' 2, *heretikas*, *heretiškas*, *heretickas*, *herezija* net 266, *hetmonas* 8, *hierarchija* 1, *hi-*

⁴ Fraenkel E. Hypernormalismen besonders im Baltischen. – Zeitschrift für slavische Philologie. Heidelberg, 1953, Bd 22, S. 105–106.

⁵ Zinkevičius Z. Lietuvių dialektologija. – V., 1966, p. 150, 151.

storija, historikas 72, *hostija* ‘ostija’ 5, bet *hadyna* 3 || *adyna* 48 ‘valanda’, *aldavnykai* ‘1. hołdowniki’ 1; Chilinskio biblijoje: *hadyna* ‘valanda’ net 103, *handliavoti* 1, *harpa* ‘arfa’ 3, *heresija* ‘herezija’ 2, *hetmonas* 1, *himnas* 2, *historija* 1, *honba, honbyti, honbytojas* 16, *huliuoti* 3; Mažvydo raštuose: *hanba, hanbyti* 2, *hercikyštė* 1, *Herodas* 2, *heubtmonas* ‘vok. Hauptmann’ 1, *Hierusolimas* 4, *himnas* 10, *hizopas* 1; Vilento raštuose: *hadyna* 42, *harfa* 2, *Helijošius* 2, *hercikis, hercikyštė* 2, *Herodas* 24, *hetmonas* 3, *historija* 2; Bretkūno postilėje: *hadyna, hadynikas* ‘laikrodis’ 58, *hadnas* ‘tinkamas’ 1, *Hanna* ‘Ona’ 5, *Hanas, Hanošius* 2, *hambyti* 1, *Herodas* 70, *Herodija* 2, *heretikas* 1, *Hiobas* 1, *historija* 9, *hoitmanas* ‘karys’ 4.

Įdomiai raidės *h* vartojimą ano meto Prūsų hercogystės lietuvių kalboje aprašė Danielius Kleinas, sulygindamas raidę *h* (suprantama, išsilavinusių asmenų tartyje) su graikų spiritus asper, tuo suponuodamas spiritus lenis liaudies kalboje. Jis 1653 m. „Grammaticoje Litvanicoje“ rašo: „Lietuviai retai ją (raidę *h*. – Z. Z.) vartoja, todėl kai kurie (matyt, net išsilavinę žmonės. – Z. Z.) šią raidę vos gali taisyklingai ištarti. Kartais vartojama žodžio pradžioje ir reiškia tą patį, ką graikų spiritus asper. Pvz.: *humas* [protas], *hukis* [namai], *hadina* [valanda], *Hanufis*, lygiai taip lyg būtų parašyta su spiritus asper: *úmas, úkis* ir kt.“⁶

Iškelti duomenys rodo, kad pridėtinis *h* žodžio pradžioje XVI–XVII a. lietuvių raštuose buvo ne rašybos, bet (nelietuviškos) tarties dalykas, sukeltas dvejopo skolinių (su *h-* ir be *h-*) tarimo.

SUTRUMPINIMAI

br. = baltarusių kalba, baltarusiškai.

BrB (su biblijos dalių nurodymais) = Biblia tatai esti Wissas Schwentas Raschtas Lietuwischkai pergulditas per Janą Bretkuną... (1579–1590). Naudotasi Vilniaus universiteto bibliotekos fotokopija.

BrP = Postilla Tatai esti Trumpas ir Prastas Ischguldimas Euangeliju... Per Jana Bretkuna... – Karaliauceziue 1591 (I ir II dalys).

ChB = Biblia litewska Chylińskiego. Nowy testament. Tom II. Tekst wydali Czesław Kudzinowski, Jan Otrębski. – Poznań, 1958.

DP = Daukšos Postilė. Fotografuotinis leidimas. – K., 1926.

l. = lenkų kalba, lenkiškai.

Lex. = buv. Karaliaučiaus archyvo XVII a. rankraštinis žodynas, žr. Tauta ir žodis, VII 8.

MP = Postilla Lietuwiszka Tatay esti Izguldimas prastas ... per Jokubą Morkuną ... 1600.

⁶ Cituojama iš lietuviško vertimo leidinyje „Pirmoji lietuvių kalbos gramatika“. – V., 1957, p. 421. Vokiškoje 1654 m. Kleino gramatikoje yra toks formulavimas (cituojama iš to paties leidinio p. 534): „čia jie taria beveik kaip graikai spiritus asper, tik labiau laužtai“.

PK = 1598 metų Merkelio Petkevičiaus katekizmas. 2-s leidimas (fotografuotinis). – K., 1939.

PS = Šyrwids Punktay sakimu (Punkty kazań) Teil I: 1629, Teil II: 1644 litauisch und polnisch mit kurzer grammatischer Einleitung herausgegeben von Dr. Franz Specht. – Göttingen, 1929.

s. br. – sen. baltarusių kalba.

vok. = vokiečių kalba.

WP = Volfenbiutelio 1573 m. postilės rankraštis (paskelbti jo išrašai).

A NOTE ON THE USE OF OLD LITH. *hukis* 'ŪKIS', *horas* 'ORAS' AND OTHER FORMS

Summary

In the Lithuanian writings of the 16th–17th century words which began with a vowel were sometimes preceded by *h*. This phenomenon is accounted for as hypernormalism, i. e. an imitation of the borrowings which in the original had *h*, but in Folk Lithuanian had lost the sound. As in the writings of the same author we can find both variants (e. g. *hadyna* // *adyna* 'valanda', *hūtaryti* // *ūtaryti* 'kalbėti'), one could easily mistake the forms and add *h* to Lithuanian words beginning with a vowel (e. g. *haiškus*, *herelis*, *horas*, *hožys*, *hūkis*, *hūžimas* instead of the usual forms *aiškus*, *erelis*, *oras*, *ožys*, *ūkis*, *ūžimas*).